

УДК 340.113:007.5

І.С. Кривцова

**ДИНАМІКА ЗМІСТУ ДЕЯКИХ ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ
КОНСТРУКЦІЙ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ
В КОНТЕКСТІ СИНЕРГЕТИКИ**

*“Кризи – це не тимчасовий стан,
а шлях внутрішнього життя”*

Л.С. Виготський

Використання поняття “криза” актуальне для характеристики сучасного стану розвитку суспільства і його інститутів (у тому числі і права), проте воно застосовне і до історичних періодів розвитку явищ соціально-правової реальності, розкриваючи у словесній формі їхній зміст. Від того, наскільки повне це поняття (це стосується й інших понять) відтворює суть явища, залежить коректність його використання як щодо фактів історії, так і відносно явищ (процесів) сучасності. Тобто в разі неможливості термінології адекватно відображати мінливість явищ, які вона словесно матеріалізує, стає очевидною доцільність її вдосконалення, спостерігається обернено пропорційна залежність ступеня оновлення понятійної бази будь-якої науки (у тому числі й історико-правової) від рівня ефективності (коректності) її використання.

Тривалий шлях формування понятійного апарату історико-правової науки призвів до його багатозначності, термінологічної неясності. Спостерігається паралелізм і різнобій в її термінології, оскільки дослідження історико-правової реальності, з причини її специфіки, ведуться силами багатьох сучасних пізнавальних систем (системно-структурної, цивілізаційної, кібернетичної і т.д.), кожна з яких володіє властивими їй методологічними настановами і супутнім їм понятійним багажем. Динаміка змісту основних понятійних конструкцій історико-правової науки спостерігається під час розширення пізнавального інструментарію останньої, у тому числі й за рахунок використання синергетичного підходу, що і складатиме предмет даного дослідження.

Система понять, якою оперує синергетика, досить складна, що обумовлено міждисциплінарним характером її походження, досить ємна, інформаційно насичена, сприяюча осмисленню соціальних проблем природничонауковими способами. Саме синергетика за допомогою дійсно складних і малозастосованих істориками понять створює можливості для продуктивного аналізу таких масштабних соціальних явищ, як смута, революція, допомагаючи повному переосмислити процес історичного розвитку. При цьому, на думку Г. Г. Малінецького, застосовність уявлень синергетики до теоретичної історії рухома “не прагненням “допомогти історикам”, а спробою використовувати ці ідеї, проблеми історії при вирішенні “власних конкретних теоретичних і практичних завдань” [1, с. 98].

В історико-методологічних пошуках І. Н. Іонова синергетика уявляється як кризна міждисциплінарна теорія, що активно входить у методологію сучасної історичної науки й інтерпретацію історичних теорій [2, с. 120]. Така роль синергетики дозволяє здолати обмеженість класичних підходів в історії, поєднуючи ідею еволюціонізму з ідеєю багатоваріантності історичного процесу, переглядаючи принципи детермінізму, роль випадковості у спільному перебігу подій, ставлення до нерівноваги, нестійкості як до чогось негативного, руйнівного, як до того, що збиває з “правильної” траєкторії. А. П. Назаретян підкреслює, що в методології історії такі синергетичні категорії, як нестійкість (нестабільність), біфуркація (точка ділення шляху історичного розвитку), атрактор (мета еволюції), виявляються продуктивними, сприяють перетворенню історії з переважно описової (констатуючою) науки на теоретичну дисципліну, що освоює сценарний підхід, який передбачає оцінку дій історичних персонажів і в їх власних культурних координатах, і в контексті альтернативних сценаріїв [3, с. 106]. Зокрема, “синергетично” мислячий історик вже не може оцінювати те або інше рішення за допомогою прямолінійного порівняння попереднього і подальшого станів; він “зобов’язаний порівнювати реальний хід наступних подій з вірогідним ходом подій (при альтернативному ключовому вирішенні)” [4, с. 92-93].

Синергетика вкладає новий зміст в поняття історико-правової науки – “порядок” і “хаос”.

У своїй статті “Вклад синергетики в розвиток деяких понятійно-термінологічних конструкцій порівняльного правознавства” [5] автор даної роботи акцентував увагу на тому, що періоди “хаосу” в історії розвитку правових явищ традиційно уявляються безліччю їх елементів, між якими немає стійких (що повторюються) стосунків [6, с. 117], що виключає виявлення закономірностей. Або можливий інший підхід до розуміння хаосу – не через заперечення закономірностей, а шляхом їх визнання як особливого способу їх буття, тобто їх реалізацію через випадковість [6, с. 77]. У зв’язку з цим Ю. Ю. Ветютнев відзначає, що якщо закономірність розглядати як “певну повторюваність чинників, то цілком можливо знайти її навіть у хаосі” [7, с. 76]. У вказаній вище статті автор також зазначає недосконалість традиційної теорії хаосу у світлі синергетики, оскільки хаосом є надзвичайно важливий етап у розвитку будь-якого правового явища, що володіє, нарівні з деструктивним і конструктивним початком [8, с. 18], і лежить в основі виходу на тенденцію самоконструювання і самоорганізації правових системних утворень. При цьому “народження порядку з хаосу”, процеси виникнення впорядкованостей у системних правових утвореннях не хаотичні, а підпорядковані закономірностям, що розкриваються у світлі синергетики [5, с. 58].

“Порядок” у функціонуванні правових явищ, тобто правопорядок, у його класичному розумінні [9, с. 724] поданий як сукупність функціонуючих правовідносин [10, с. 30], що, на наш погляд, перекидає уявлення про самий правовий правопорядок, незаслужено звужує його значення, зводячи до наявності правовідносин, а не до встановлення стану правової впорядкованості системи суспільних стосунків. На що автор даної роботи вказує в іншій своїй

статті “Про стабільність закону в правових системах перехідного типу” [11]. Продовжуючи, автор порушує питання про сполучуваність порядку і хаосу в нестабільні періоди розвитку правових явищ на прикладі правових систем і висловлює з цього деякі зауваження: по-перше, у світлі синергетики в перехідний період розвитку правовій системі властиво поєднання конструктивного “правового хаосу” і правової впорядкованості; по-друге, коректніше говорити про правову впорядкованість, ніж про правовий лад як про іманентний стан правової системи, що самоорганізується, більшою мірою визначуваний дією організаційного механізму, що не дозволяє системі повністю зануритися в “правовий хаос”, а підтримувати певний рівень “порядку” при дії правової системи як негеентропійного засобу в суспільному житті [11, с. 140-141].

У світлі синергетики поняття “хаос” і “порядок” перестали сприйматися як взаємовиключні, але їх осмислення ще далеко до завершення. У теперішній час це понятійні простори, де пересікаються інтуїтивні уявлення, культурно-сміслові контексти, конкретно-наукові інтерпретації та їх філософське осмислення.

Застосування ідей синергетики в історико-правовій науці сприяє створенню альтернативної історії правових явищ. Власне сам термін “альтернативна історія” належить А. Тойнбі, який аналізував історичні долі різних цивілізацій, звертаючи увагу на певні періоди, де події, що розвертаються, на декілька століть визначали хід розвитку величезних держав. Його нетрадиційний аналіз показав, що історик під час дослідження стикається не лише з однією траєкторією цивілізації, держави або етносу, що реалізувалася, а з полем можливостей [12].

Синергетичний підхід створює досить гнучку теоретичну базу для пояснення багатоваріантності (альтернативності) історичного розвитку (вічна проблема еволюціоністського підходу). Історичний процес крізь призму синергетичного підходу виглядає як стрибкоподібний і багатовимірний, а не безперервний і детермінований у кожній точці своєї траєкторії.

Роздумуючи про можливості вживання теорії синергетики в історичних дослідженнях, Г. Г. Малінецький розглядає два типи завдань – етногенез і виникнення соціальної нестабільності в період “застою” поблизу точки біфуркації. “Аналіз ряду історичних ситуацій, – пише Г. Г. Малінецький, – показує, що “гігантські лавини” характерні для випадків запізнювання реформ, здатних направити суспільство по одному із шляхів розвитку. При цьому компроміс часто обходиться дорожчим за будь-яку з наявних альтернатив. Деякі приклади, що їх проаналізував А. Тойнбі, показують, що такі нестійкості, чреваті руйнуванням суспільства, типові для декількох цивілізацій, які не усвідомили необхідності швидкої відповіді на кинутий їм історичний виклик” [13, с. 105-106]. Необхідно відзначити, що лавиноподібні, непередбачувані природні катаклізми вже давно використовуються як метафора для характеристики відповідних процесів у суспільстві. Наукове співтовариство серйозно зацікавлене в проєкті “Історичні альтернативи”, ставлячись до можливості вивчення альтернативних шляхів розвитку з великою обережністю, використовуючи спеціальні комп’ютерні методи аналізу даних, що появились останніми роками і що знаходяться на передньому плані наукових розробок. Традиційна історія розглядає, як і чому

одні групи домагалися поставлених цілей і до яких наслідків це приводило, а історична ж механіка може зробити акцент на можливих альтернативах і прогнозі подальшого розвитку подій.

Аналіз синергетичних моделей еволюції складних систем дозволить дати пояснення відомому, давно описуваному істориками феномену-періодичності в історії. Вивчення 21-ї цивілізації за останні 3000 тис. років, що його здійснив А. Тойнбі, дало йому можливість встановити періодичні переходи від середнього прогресивного до середнього регресивного розвитку, цикли відходу і повернення. Для повороту з режиму зростання на режим уповільнення і стабілізації необхідні флуктуації. Потрібні “потрясіння” системи. Потрібно пройти через пласти хаосу, щоб створити нову структуру.

Під впливом ідей синергетики, що поєднує ідею еволюціонізму з ідеєю багато-варіантності історичного розвитку, І. В. Бестужев-Лада розробив ретроальтернативістику – теорію втрачених можливостей в історичному процесі. Базовою ідеєю тут служить положення синергетичної теорії про наявність альтернативи розвитку в точках біфуркації і властива альтернативістиці ідея розробки віртуальних сценаріїв розвитку.

Відповідно до синергетики, підкреслює Л. І. Бородкін, історична еволюція в природі й суспільстві характеризується переходом від однієї досить стійкої системи до іншої з новою рівневою організацією елементів. При цьому формування кожного нового рівня системи супроводжується проходженням її через точки біфуркації, і в цих станах малі флуктуації можуть викликати великі наслідки, привести до появи нових структур, – це і є основною категорією [14].

Доречно пригадати роботу Ю. Лотмана “Культура і вибух”, у якій він, описуючи кульмінаційний момент в динаміці культури – вибух, приходиться до думки, що еволюційні теорії, які пояснювали соціальні революції як результат необхідності, намагалися побудувати передбачену і ретросказуєму модель історичного процесу. Реальність же така, що соціальні революції завжди виявляються “іронією історії” відносно передбаченості результату. Непередбачуваність замінюється закономірністю. Вибір здається фіктивним, оскільки “об’єктивно” він був “зумовлений” всім причинно-наслідковим рухом попередніх подій. Історик фаталізує історичний процес і сам конструює наступну лінію, з найбільшою надійністю ведучу до цього завершального пункту [15, с. 28-33].

У своїй книзі “Історія і час” І. М. Савельєва і А. В. Полетаєв говорять про “стаціонарно-розривну” модель історичного розвитку і про те, що тут плідно може бути використана синергетика. Вони відзначають, що особливий інтерес становить аналіз “перехідних” періодів в історичному розвитку, що відокремлюють один “стаціонарний” стан суспільства від іншого. Ці періоди пов’язані з інтенсивними змінами в суспільстві та його нестабільним станом [16, с. 449].

У теорії історичної синергетики, її вітчизняній традиції, що розробили Ю. М. Лотман і С. Г. Гомаюнов, відмінності пояснюються різницею в позиціях істориків щодо деякої точки в часі, в якій хаотичне протиборство альтернативних проєктів майбутнього і обумовленої ними ціннісної орієнтації припиняється і реалізується вибір майбутнього, що перетворює один із проєктів розвитку

на суспільну норму, яка додає нормативний характер і пов'язаний з ним картині минулого. Ця точка в часі в синергетиці іменується “точкою біфуркації”, а ідеал майбутнього – атрактором. Функція останнього – створення порядку з хаосу, вплив на сьогодні і минуле з евентуального майбутнього, можливого і необхідного в даній системі координат. Майбутнє після проходження “точки біфуркації” стає передбаченим, а минуле – зрозумілим, “ретросказуємим”, оскільки історичне зв'язується з логічним.

Е. Ласло термін “біфуркація” називає найбільш важливим, оскільки “він точно описує одиничну подію, яка найвирішальнішим чином позначається на формуванні майбутніх суспільств” [17, с. 11-12], ключовій події у вирішенні долі майбутнього. Окрім особового досвіду, в синергетичних поняттях поміщені й “виявляються у фокусі філософські, загальнокультурні й навіть міфологічні сенси” [18, с. 82].

Розглядаючи питання про співвідношення теорії цивілізацій з історичною синергетикою, І. Л. Іонов відзначає, що саме з факту вибору, що відбувся у точці біфуркації, виходить уявлення про історичний детермінізм, закономірності в історії. І хоча вибір історичної альтернативи в точці біфуркації відбувається багато в чому стихійно, факт вибору, ставши історичною реальністю, вимагає від історика, щоб минуле ретроспективно оцінювалося, виходячи саме з цього факту. “У результаті, – пише Іонов, – замість реальної картини непередбачуваного (у точці біфуркації) розвитку нерівноважної культурної або соціальної історичної системи виходить картина практично детермінованого лінійного розвитку, яку і звиклися називати історією” [2, с. 131].

М. В. Сапронов зупиняє увагу на не менш важливій категорії – “випадковості”. Якщо альтернативність має шанс прижитися в історичній науці, – вважає він, – то випадковості в цьому плані буде нелегко, оскільки найголовніше побоювання в істориків викликає той факт, що в разі скрути при поясненні будь-якого явища все можна списати саме на неї. Така небезпека реальна, – продовжує М. В. Сапронов, – але також реальна і сама випадковість – “від цього нікуди не підеш” [19, с. 159].

В історико-правовій науці під “випадковістю” розуміється непередбачений, нетиповий збіг обставин у правовій сфері, що відбувається з малим ступенем вірогідності [7, с. 74], який не пов'язаний з відтворенням правової істоти і не в змозі відобразити її природу [20, с. 296]. Проте з врахуванням положень синергетики ситуація міняється – розкривається істотна роль випадковості у функціонуванні й розвитку правових явищ, випадковість “осмислюється і з іншого свого боку: вона також пов'язана із суттю, внутрішньою структурою явищ” [21, с. 26], тобто не є чимось побічним і вже точно не другорядним явищем. У світлі синергетики випадковість виступає як детермінант розвитку права, роль якого конструктивна, вона лежить у витоках процесів розвитку, народження порядку [22].

Таким чином, синергетика, розширюючи діапазон, надає глибину традиційним поняттям в історико-правовій науці, а сам синергетичний стиль мислення стає характерною відмінною рисою методології історії, що оновлюється, і тут

виявляються продуктивними такі категорії, як “порядок і хаос”, “альтернативність”, “біфуркація”, “атрактор”, “хвильовий характер історичного процесу”, “випадковість” і “закономірність”.

Література

1. Малинецкий Г. Г. Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории? / Г. Г. Малинецкий // *Общественные науки и современность*. – 1996. – № 4.
2. Ионов И. Н. Теория цивилизаций и эволюция научного знания / И. Н. Ионов // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 3.
3. Делокаров К. Х. Рационализм и социосинергетика / К. Х. Делокаров // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 1. – С. 117-124; Назаретян А. П. Истина как категория мифологического мышления / А. П. Назаретян // *Общественные науки и современность*. – 1995. – № 4.
4. Назаретян А. П. Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги / А. П. Назаретян // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 2.
5. Кривцова И. С. Вклад синергетики в развитие некоторых понятийно-терминологических конструкций сравнительного правоведения / И. С. Кривцова // *Порівняльно-правові дослідження*. – 2008. – № 2.
6. Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. П. Бранский // *Общественные науки и современность*. – 1999. – № 6.
7. Ветютнев Ю. Ю. О правовой случайности и правовом хаосе / Ю. Ю. Ветютнев // *Журн. рос. права*. – 2003. – № 7.
8. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // *Вопр. философии*. – 1992. – № 12.
9. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник / О. Ф. Скакун. – Х., 2005.
10. Сорокин В. В. О проблеме “неправа” в переходный период / В. В. Сорокин // *Современное право*. – 2003. – № 9.
11. Кривцова И. С. О стабильности закона в правовых системах переходного типа / И. С. Кривцова // *Закон: стабильность и динамика : материалы заседания Междунар. школы-практикума молодых ученых-юристов, Москва, 1-3 июня 2006 г.* – М. : Юрид. фирма КОНТРАКТ, 2007.
12. Тойнби А. Дж. Постижение истории : пер. с англ. / Арнольд Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
13. Малинецкий Г. Г. Нелинейная динамика и “историческая механика” / Г. Г. Малинецкий // *Общественные науки и современность*. – 1996. – № 4.
14. Бородкин Л. И. Бифуркации в процессах эволюции природы и общества: общее и особенное в оценке И. Пригожина / Л. И. Бородкин // *Информ. бюл. Ассоциации “История и компьютер”*. – 2002. – № 29.
15. Лотман Ю. М. Культура и взрыв / Ю. М. Лотман. – М., 1992.
16. Савельева И. М. История и время: в поисках утраченного / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – М., 1997.
17. Ласло Э. Век бифуркации. Постижение изменяющегося мира / Э. Ласло // *Путь*. – 1995. – № 7.
18. Князева Е. Н. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : Наука, 1994.
19. Сапронов М. В. Концепции самоорганизации в обществознании: Мода или необходимость? (Размышления о будущем исторической науки) / М. В. Сапронов // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 1.
20. Малахов В. П. Философия права / В. П. Малахов. – М. : Академ. проект, 2002.
21. Князева Е. Н. Проблема динамического и статистического: к философскому осмыслению результатов синергетики / Е. Н. Князева // *Философ. науки*. – 1988. – № 6.
22. Кривцова І. С. Дія випадковості в правовій реальності: синергетичний погляд / І. С. Кривцова // *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / редкол.: голов. ред. С.В. Ківалов [та ін.]. – О. : Юрид. літ., 2007. – Вип. 34. – С. 105-110.*

Анотація

Кривцова І.С. Динаміка змісту деяких понятійно-термінологічних конструкцій історико-правової науки в контексті синергетики. – Стаття.

У статті досліджена динаміка деяких понятійно-термінологічних конструкцій історико-правової науки під час розширення її методологічного інструментарю за допомогою синергетики. У теоретико-методологічних розробках синергетики автор виявив достатній потенціал в подоланні обмеженості класичних підходів у історії, здатний перетворити історію з переважно описової науки на теоретичну дисципліну, що освоює сценарний підхід, який передбачає оцінку дій історичних персонажів і в їх власних культурних координатах, і в контексті альтернативних сценаріїв. Синергетика потрапляє в коло інтересів істориків через здатність стати основою для перегляду принципів детермінізму, ролі випадковості у спільному перебігу подій, а також надати категоріальні інструменти (нестійкість, біфуркація, атрактор і т.д.), придатні для переосмислення процесу історичного розвитку правових утворень.

Ключові слова: понятійний апарат історико-правової науки, синергетика, альтернативна історія, правовий порядок, правовий хаос, біфуркація, випадковість і закономірність.

Summary

Kryvtsova I.S. Dynamics of Maintenance some Concept-terminology Constructions of Historical-law Science in Context of Synergetics. – Article.

The dynamics of some the concept-terminology constructions of historical-law science by expansion of synergetic methodological tool is probed in the article. The author exposed sufficient potential of synergetic in overcoming of narrow-mindedness of classic approaches in history, able to convert history from mainly descriptive science to theoretical discipline, mastering scenario approach which supposes the estimation of actions of historical characters and in their own cultural co-ordinates and in the context of alternative scenarios. Synergetic gets in the circle of interests of historians from ability to become basis for the revision of principles of determinism, role of chance in the general flow of events, and also to give category instruments (instability, bifurcation, attractor) allowing to revise the process of historical development of legal the phenomena.

Key words: concept vehicle of historical-law science, synergetic, alternative history, legal order, legal chaos, bifurcation, chance and conformity with the law.

УДК 340.15(35):316.334.4

Ю.В. Рудик

ТРАДИЦІЙНІ ПАРАДИГМИ СОЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ПРАВА В ЦИВІЛІЗАЦІЯХ ДАВНЬОГО СХОДУ

Виникнення, розвиток та повноцінне життя права, як одного з найважливіших інститутів людської цивілізації, обумовлюється процесами соціалізації та раціоналізації міжособистісних відносин під час еволюційного сходження соціального призначення права від первіснообщинної організації суспільства до сучасної державно-правової. На кожній із стадій історичного розвитку людський колектив, з метою збереження себе як стійкої, організованої форми взаємовідносин, передбачає визначені, загальновідомі й загальнообов'язкові